

ZDRAVSTVENI TURIZAM U FUNKCIJI POBOLJŠANJA KVALITETA ŽIVOTA

HEALTH TOURISM IN THE FUNCTION OF THE LIFE QUALITY IMPROVEMENT

dr Svetislav Lj. Marković¹⁾, Miloje Ostojić²⁾, dr Ilija V. Popović³⁾

Rezime: Srazmerno meri kojom će se savremena medicina okretati zdravom čoveku, odnosno, zaštiti i očuvanju njegovog zdravlja, bržeće se razvijati svest o turističkoj rekreaciji kao obliku i činiocu preventivne medicine. Reprezent zdravstvenog turizma u Ivanjici je Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju – sada Specijalna bolnica za rehabilitaciju „Ivanjica“, koja raspolaze sa oko 270 ležaja. U 2010. Zavod je posetilo oko 7.000 gostiju, ostvarivši preko 66.000 noćenja.

Ključne reči: zdravstveni turizam, Ivanjica, Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju.

Abstract: While the contemporary medical science has been recently focused on the health care of a healthy man, the awareness of the importance of the recreation in tourism as an important factor in the preventive medicine will be raised as well. A representative of health tourism in Ivanjica is the Institute for specialized rehabilitation - now special hospital for rehabilitation, which has 270 beds. In 2010 the Institute was visited by more than 7,000 guests and the 66 000 overnight stays.

Key words: health tourism, Ivanjica, the Institute for specialized rehabilitation.

„Zdravlje je najveće bogatstvo“
narodna poslovica

1. UVOD

Zdravlje je najveći izvor čovekove sreće, uslov njegovog stvaralaštva i društvenog potvrđivanja. Nauka koja se bavi zdravljem naziva se medicina. Suzbiti bolest znači izlečiti, sačuvati život, vratiti u život. Ukoliko ima bolesti pred kojima je medicina nemoćna, ili bolesti koje su u širenju i kod kojih se povećava smrtnost, onda je razumljivo zašto je sve više bolnica i zašto se specijalizacija u ovoj struci diferencira prema vrstama bolesti.

Povećanjem broja specijalista medicine jača i potreba za timskim radom. Sve češći su i lekarski konzilijumi. Za uspešno lečenje sve važnija je pomoć psihologa i sociologa, ali i roditelja, škole, radne sredine. U vezi sa tim ponešto se menja i u rezimu lečenja. Uporedo sa kompjuterizacijom dijagnostike, napredovanjem hirurgije, farmakologije... sve više je i specijalizovanih institucija za lečenje kao što su sanatorijumi, zavodi za prevenciju, rehabilitacioni centri i slično. Naravno, „kućna nega“ ostaje nezamenljiva u režimu lečenja većeg broja oboljenja. Upravo u

fazi rehabilitacije bolnički i hotelski režim boravka vrlo često se mogu poistovetiti. U zdravstvenoj preventivi hoteli i, pre svega, njihova lociranost dobijaju prvorazredni značaj. Reč je o hotelima i drugim oblicima za smeštaj u primorskim, banjskim ili planinskim mestima.

Pod pojmom turizam prvenstveno se podrazumeva kretanje, i to kretanje zdravog čoveka. Zdravstvene službe samo za određene destinacije propisuju uslove putovanja (kontrolni pregledi, vakcinacija, karantin), u cilju izbegavanja širenja opakih zaraznih bolesti. Pojedinci traže savete od lekara o zdravstvenoj vrednosti boravka na moru, u banji, ili na planini. Savete najčešće traže oni koji imaju češći kontakt sa lekarom, kao i osobe sa razvijenijom zdravstvenom kulturom. Zbog toga se postavlja pitanje: ukoliko se masovno putuje na more, u planine ili u banje, zašto u tome ne bi bilo više zdravstvenih instrukcija? Kada zdravstvena svest i zdravstvena kultura budu razvijeniji biće i češćih obraćanja lekaru. To se može očekivati kada preventivna medicina prihvati zdravstveni značaj turističke rekreacije. U tome,

-
- 1) Dr Svetislav Lj. Marković, profesor, Visoka škola tehničkih strukovnih studija Čačak, Ulica Svetog Save 65, 32000 Čačak, Srbija, E-mail: svetom@open.telekom.rs
 - 2) Miloje Ostojić, spec. menadžmenta, Turistička organizacije opštine Ivanjica, Milinka Kušića 47, 32250 Ivanjica, Srbija, E-mail: ostojiaiv@ptt.rs i E-mail: tooivanjica@eunet.rs
 - 3) Dr Ilija V. Popović, docent, Ljubički kej, soliter 5, stan 65, 32000 Čačak, Srbija, E-mail: ilijapop@ptt.rs

svakako, značajno mesto zauzima i briga za zdravstveno stanje radnika.

2. TURISTIČKA REKREACIJA

Masovna turistička kretanja zasnivaju su na rekreativnoj i kulturnoj potrebi. Turističko putovanje je sve značajnija kulturna komunikacija i sve moćnije sredstvo kultivisanja. Istovremeno, turističko kretanje je i nezamenljiv oblik rekreacije u najširem smislu tog pojma. Čovek u toku rada troši određenu količinu energije, koja se mora nadoknaditi. Izgubljena energija se nadoknađuje ishranom i odmorom. Gubljenje energije dovodi do zamora, ali se on individualno veoma različito ispoljava, pa se ne može govoriti ni o jedinstvenom metodu za njegovo neutralisanje. Ipak, postoje neki normativi o količini i vrsti hrane koju treba uneti u organizam, ili o potrebi spavanja.

Zamor predstavlja „normalno, prolazno fiziološko stanje u vidu privremenog osobađanja radnog potencijala posle jače ili duže aktivnosti“¹. Sa promenama uslova života i rada menjali su se i oblici i brzina zamaranja. Savremena civilizacija sa beskrajnim montažnim trakama, intenzivnim i bučnim saobraćajem i industrijskim načinom stanovanja utiče da zamor postaje hronična pojava sa sve izrazitijim psihološkim obeležjem. Sve veća aerozagadenost i nesnosnija buka pojačavaju zamor. Od današnjeg čoveka se traži sve veći učinak na manjem prostoru, u što kraćem vremenu i u sve nepodobnjim uslovima. Ubrzani ritam i prevelika teskoba dovode do nezadovoljstva, konflikata, stresova, kao i sve raširenijih kardiovaskularnih i psihičkih oboljenja.

Teško da će se nešto značajnije učiniti na smanjivanju štetnih posledica civilizacije, ali se može mnogo toga uraditi na ublažavanju njihovog dejstva. Ljudi će se sve više zamarati, ali je nužno stvarati uslove i navike za odmorom. Potreba za odmorom, odnosno rekreacijom je aktuelna i veoma akutna. Nije dovoljno odmarati se, već je neophodno suprotstaviti se zamoru. Ako smanjenje fizičke aktivnosti u procesu rada dovodi do hroničnog psihičkog zamora, onda odmor mora biti fizički aktivan, rekreativan. Postoji potreba za rekreacijom na radnom mestu, u stanu, u mestu stalnog boravka i van njega. U vezi sa rekreativnom potrebom javlja se čitav niz novih fenomena, kao što su: rekreativna pauza, rekreativni centar, rekreativni oporavak, godišnji odmori, izleti, turistička rekreacija.

Pod pojmom turističke rekreacije podrazumeva se rekreaciju izvan mesta stalnog

boravka, u prostorima koji deluju rekreativno, gde ne postoji aerozagadenost, buka, pa i mogućnost za stresove. U rekreativnim prostorima bogatim kiseonikom, zelenilom i slobodnim površinama dolazi do pojačane fizičke aktivnosti kada je čovek praktično zaštićen od delovanja psihičkih stresova urbane sredine. Turistička rekreativna potreba se može definisati kao razvijeniji stadijum rekreativne potrebe. Turistička rekreativna potreba uslovjava kretanje izvan mesta stalnog boravka i to se naziva rekreativnim turizmom. Rekreativni turizam je osnovni oblik turističkih kretanja, čini osnovu masovnosti turističkog prometa i može se, po svojim dimenzijama i značaju, tretirati kao jedan od karakterističnih fenomena savremene epohe.

Preventivni medicinski značaj rekreativnih turističkih potreba je nesporan. Rekreacija ima, sa javno-zdravstvenog aspekta, sve pozitivne osobine koje ima i sport, ali i prednosti: šire mogućnosti primene u odnosu na životno doba i u odnosu na zdravstveno stanje.

3. ZDRAVSTVENI TURIZAM

Rekreativni turizam ima veliki značaj za očuvanje zdravlja, ali se u novije vreme sve češće govori i o zdravstvenom turizmu. Ako se turizam definiše kao kretanje i potrošnja radi zadovoljenja turističke potrebe, onda je nužno te dve odrednice identifikovati u bilo kojem obliku turističkog prometa. U vezi sa seoskim turizmom, selo je destinacija kretanja i u tom pogledu postoji potpuna analogija sa gradskim, primorskim, banjskim ili planinskim turizmom. Putovanja radi zdravstvenih usluga i u cilju učešća na kongresnim skupovima ne mogu se tretirati kao tipični oblici turističkog prometa, ali se pojavljuju kao njegov deo. Još manje je moguće zanemariti efekte turističke potrošnje u vezi sa ovom vrstom putovanja. Kod kongresnih, zdravstvenih i bilo kojih drugih poslovnih putovanja obavlja se i turistička potrošnja, što znači da se zadovoljavaju i turističke potrebe koje nisu primarne u ciljevima kretanja.

Pojam zdravstvena putovanja iskazuje cilj kretanja, to jest putovanja se organizuju iz zdravstvenih razloga, a da se pri tome ne isključuju efekti potrošnje vezani za zadovoljavanje sekundarnih turističkih potreba. Zdravstvena putovanja predstavljaju kretanja iz zdravstvenih razloga i obuhvataju:

- a) lica koja putuju radi lekarskog pregleda i utvrđivanja dijagnoze,
- b) lica koja putuju radi kraćeg ili dužeg lečenja,
- c) lica koja su u pratnji bolesnika,
- d) lica koja putuju na kontrolni pregled i
- e) lica koja putuju radi medicinske rehabilitacije.

¹ Prema mišljenju fiziologa akademika Ilije Đuričića (1898-1965).

Za razliku od učesnika rekreativnih turističkih kretanja, gde su konsultacije sa lekarom moguće, a ponekad i poželjne (retko nužne), kod zdravstvenih putovanja saveti lekara bi trebalo da budu odlučujući. Nekad je to preporuka, ponekad uput, neki put hitna pomoć, u zavisnosti ne samo od vrste i težine oboljenja već i od prava po osnovu socijalno-zdravstvene zaštite, ili od materijalnih mogućnosti pacijenta.

Sva lica koja putuju u vezi sa zdravstvenim razlozima nisu bolesnici sa podjednako ozbilnjim tretmanom. Na primer, lica u pratnji, kao i lica koja putuju radi rehabilitacije po tretmanu, nalaze se u kategoriji običnih turističkih putnika. Oni će u svom kraćem ili dužem boravku izvan mesta stalnog stanovanja imati više mogućnosti za zadovoljenje turističkih potreba (pokretljivost, slobodno vreme...). Ovoj kategoriji posetilaca treba ponuditi bogatije i raznovrsnije sadržaje turističkog boravka. To isto važi i za hronične, pokretne bolesnike u banjskim i klimatskim mestima, ali je u takvim slučajevima merodavnije mišljenje lekara. Nema sumnje da bi u medicinskim stacionarima za pokretne, hronične bolesnike i zavodima za medicinsku rehabilitaciju moralо postojati radno mesto za turizmologa koji bi usko saradivao sa ekipom lekara. Lekari odlučuju kojoj grupi više odgovara planinarenje, ribolov, izlet do obližnjeg mesta, ili neki drugi oblik turističke ili sportsko-turističke aktivnosti, a turizmolog će, u saradnji sa lokalnom turističkom organizacijom osmisliti, organizovati i izvesti utvrđeni program.

4. ODNOS ZDRAVSTVA I TURIZMA

Kod rekreativnog turizma korisnici prihvataju ponuđene programe putovanja i boravka, a medicinska usluga bi mogla biti sastavni deo ponude. Prilikom putovanja zbog zdravstvenih potreba medicinska služba je osnovni razlog, a turistička ponuda, uključujući tu i motivske osobenosti lokacije, značajno pojačava kretanje. Kod rekreativnog turizma turizmolog je kreator programa i organizator putovanja, a kod putovanja iz zdravstvenih razloga presudna je reč lekara pa je i delatnost turizmologa u funkciji najšire medicinske pomoći. Kada su u pitanju inostrani posetioци i ostvarivanje deviznih efekata onda je zajednički rad medicinara i turizmologa i poželjan i neophodan. Kod rekreativnih kretanja stranca će svakako privući priroda turističkog mesta, dobro sačinjen program boravka i prikladne cene, ali i specijalizovana medicinska usluga. Medicinske usluge (kontrolni pregled, testovi opterećenja pa i neki oblici fizio-terapije) mogu biti organizovane na nivou turističkog mesta ili u okviru već postojeće medicinske institucije. Kod zdravstvenih

putovanja veći broj poslovnih operacija zahteva angažovanje turizmologa i lokalne turističke organizacije: pomoć kod uspostavljanja poslovног kontakta, pri istraživanju pravaca i oblika poslovног nastupa, kod informativno-propagandnog animiranja, pri kreiranju programa vanmedicinskih sadržaja boravka...

U istraživanju mogućnosti poslovne sprege zdravstva i turizma prvenstveni cilj mora biti boravak stranaca u našoj zemlji i ostvarivanje deviznog priliva. Manje je važno da li će moći strance smatrati pacijentima ili turističkim posetiocima, a najvažnije je da oni masovnije dolaze u našu zemlju, zbog čega im moramo ukazati puno gostoprимstvo. Medicinske usluge je nužno integrisati u programe turističkog boravka, bilo kao psihološku potrebu, bilo kao mogućnost opredeljenja u kretanju. Čini se da su hoteli povoljno mesto za proveru zdravstvenog stanja kao najbitnije stvari u medicinskoj prevenciji. S druge strane, u nekim elementima određene medicinske institucije, uglavnom centri za prevenciju i rehabilitaciju, značajno se približavaju hotelskom režimu boravka, a pojedini su i prevazišli hotelski smeštaj.

Mnogi hoteli u Srbiji već sada nude specijalizovane medicinske tretmane, a svaki noviji hotel je gotovo nezamisliv bez manjeg spa-centra i u svojoj ponudi ima wellness program. Ovakvom uslugom hoteli stiču prednost na turističkom tržištu.

Slika 1 – Ivanjica

Značajne mogućnosti poslovne saradnje između zdravstva i turizma postoje u banjskim i planinskim mestima. To posebno važi za Srbiju, koja u odnosu na druge države u okruženju ima najveći broj banja, ali banjski turizam i banjsko lečenje koje nije adekvatno iskorišćeno. U banje Srbije vrlo malo novca je uloženo za adaptaciju i renoviranje kapaciteta. Nosioci razvoja banjskog turizma, koji uglavnom ima rekreativno obeležje,

su ugostiteljsko-turistička preduzeća. Banjsko lečenje, koje se uglavnom zasniva na terapijskoj primeni termo-mineralnih voda, obavlja se u specijalizovanim institucijama, koje se ponegde nazivaju banjskim lečilištima. Ređe se to čini u domovima zdravlja ili zdravstvenim stanicama, a u novije vreme i u specijalizovanim zavodima ili centrima za prevenciju, lečenje i rehabilitaciju pojedinih vrsta oboljenja. Par takvih zavoda izgrađeno je u planinskim mestima (Ivanjica, Zlatar...). Poznato je da su ovi zavodi visokokonforni objekti, imaju modernu medicinsku opremu i raspolažu stručnim medicinskim kadrovima. Zavodi bi mogli da prihvataju pacijente iz inostranstva, što i čine, ali to nije masovna pojava.

5. IVANJICA - PRVA SRPSKA VAZDUŠNA BANJA

Izvanredni prirodni i klimatski uslovi pružili su mogućnost stanovništvu Ivanjice da se još pre osam decenija počne organizovano baviti turizmom. Dugogodišnja nepravda u zapostavljanju ogromnih turističkih potencijala ovog područja ispravljena je 1978. godine, kada je, na inicijativu Instituta za hematologiju i Hematološke sekcije Srpskog lekarskog društva, osnovan Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju - Anemija. Na osnovu dugogodišnjih ispitivanja uticaja podneblja na zdravlje ljudi i posle iscrpnog elaborata, usledila je 25. januara 2000. godine uredba Vlade Republike Srbije o proglašenju Ivanjice za prvu vazdušnu banju u našoj zemlji.

Slika 2 – Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju – Anemija, osamdesetih godina 20. veka

Prostor banje obuhvata 2.156,50 hektara, od čega 7 hektara pripada Zavodu za specijalizovanu rehabilitaciju „Ivanjica“. Reprezent zdravstvenog turizma u Ivanjici je Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju – sada Specijalna bolnica za rehabilitaciju „Ivanjica“, koja raspolaže sa oko 270 ležaja. Promet koji je u 2010. godini zabeležio

Zavod je 6.935 dolazaka, od čega 6.895 dolazaka domaćih gostiju, uglavnom iz ravnicaških predela i urbanih industrijskih sredina, i 40 dolazaka stranaca. Ostvareno je ukupno 66.056 noćenja, od čega su 65.749 hiljada noćenja domaćih gostiju, a 307 noćenja stranaca, koji su posetili Ivanjicu i Specijalnu bolnicu za rehabilitaciju.

Banja Ivanjica se nalazi na srednjoj nadmorskoj visini od 468 m, i smatra se optimalnom, kako za zdrave, tako i za većinu osoba sa različitim bolestima.

Vazduh i voda su izrazito čist, a industrijski objekti po strukturi ne utiču bitno na životnu sredinu, niti remete prirodne pogodnosti ovog područja.

Osnovni lekoviti faktor je vazduh, odnosno skup karakterističnih klimatskih faktora.

Dosadašnja ispitivanja nedvosmisleno su pokazala da je ovo područje izrazito povoljno za lečenje i rehabilitaciju malokrvnosti, plućnih oboljenja, alergija i neuroloških oboljenja.

Dana 15. septembra 2001. godine UNESCO je Goliju - naš planinski biser na čijem se obronku nalazi vazdušna banja Ivanjica - proglašio za ekološku zonu, prvi rezervat biosfere u našoj zemlji. To je još jedna potvrda i razlog da turisti otkriju kako se zdravo živi.

Nezavisno od toga da li turista u Zavod dolazi na lečenje i oporavak, ili na odmor i rekreaciju, može koristiti medicinske usluge 24 sata dnevno. Kvalitetan tretman pružaju lekari-specijalisti: internista, hematolog, fizijatar i stručno medicinsko osoblje. Medicinski tim Zavoda za rehabilitaciju preporučuje najprikladniji i najkorisniji program lečenja i rehabilitacije. Medicinske usluge se obavljaju u moderno opremljenom internističko-hematološkom bloku i bloku za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju.

Slika 3 – Specijalna bolnica za rehabilitaciju, danas

Zavod za rehabilitaciju – sada Specijalna bolnica za rehabilitaciju ima različite programe za svoje posetioce i to:

- **Program jačanja imuniteta** podrazumeva povratak prirodi i zdrav način života kao osnov

poboljšanja imuniteta. Takođe, podrazumeva i ishranu koja je bazirana na zdravoj hrani bogatoj belančevinama i vitaminima, zatim stručna predavanja o pojmu „imunitet“ - kako ga sačuvati i poboljšati, od strane hematologa, psihologa i socijalnih radnika. U medicinskom delu programa su uključeni specijalisti iz raznih oblasti kako bi se utvrdio stepen pada imuniteta, procena zdravstvenog stanja i način kako uticati na poboljšanje imuniteta i kojim metodama. Ključna stvar ovog programa je da se lek nalazi u prirodi, a za to su najbolje šetnje i aktivnosti u Rezervatu biosfere Golija, koji je u neposrednoj blizini ovog Zavoda.

Slika 4 – Vodopad u Ivanjici

- **Pripreme sportista.** Povoljni klimatski uslovi i zdrava hrana su prednosti za pripreme sportskih ekipa u ovom kraju u svim pripremnim fazama. Brojni tereni su na raspolaganju svim vrstama sportista, a Ivanjica je dugi niz godina i kamp odbojkaške reprezentacije Srbije. U Zavodu su na raspolaganju i zatvoren bazen, teretana, sauna, trim sala kao i otvoreni tereni za male sportove. Po potrebi se angažuju i dve sportske sale za pripreme.

- **Rekreativna nastava.** Zavod „Ivanjica“ pruža izvanredne uslove školskoj deci za rekreativnu nastavu. Nastavne aktivnosti se sprovode u nekoliko sala u Zavodu, koje su opremljene za sve vrste kongresa.

- **Odmor i rehabilitacija radnika.** Uslovi za oporavak i rehabilitaciju radnika, koji su na svojim radnim mestima izloženi dejству različitih hemijskih i toksičnih agenasa i koji mogu dovesti do ozbiljnih oštećenja zdravlja, u Zavodu su prilagođeni njihovim potrebama i zahtevima. Boravkom u Ivanjici i Zavodu doprinosi se poboljšanju zdravstvenog stanja obolelih od malokrvnosti, obolenja respiratornih organa, alergijskih i neuroloških obolenja. Stručne ekupe rekreatora Zavoda uvek pomažu da slobodno vreme bude iskorišćeno na pravi način.

Slika 5 – Gradska park u Ivanjici

- **Vikend programi** uvek mogu biti korisni za sve populacije koje dolaze u Ivanjicu i u Zavod za rehabilitaciju, jer u Ivanjicu nije dovoljno jednom doći, u nju treba dolaziti i uživati.

U skladu sa izrekom „U zdravom telu - zdrav duh“ gostima su na raspolaganju:

- bazen (20x12 m) sa topлом vodom, koji radi tokom cele godine,
- sauna,
- teretana,
- sala za fitnes,
- sala za stoni tenis,
- trim staza (800 m),
- tri otvorena sportska terena za odbojku, košarku i rukomet.

Za sportiste na pripremama na raspolaganju su dve zatvorene sportske sale: sala osnovne škole udaljena od Zavoda 200 m i gradska hala sportova. Korišćenje ovih sadržaja je pod nadzorom dva visokostručna rekreatora koji za najmlađe korisnike organizuju obuku plivanja.

Slika 6 – Bazén u Hotelu „Park“

Korišćenje rekreativnih sadržaja uključeno je u cenu pansiona, osim korišćenja saune i sportskih sala.

Slobodno vreme može se provesti u jednoj od tri TV sale, biblioteci ili sali za bilijar. Najmlađi

posetioci imaju na raspolaganju „mini vrtić“ u objektu, ili Luna park u krugu Zavoda.

Za završetak dana preporučuje se terasa restorana, sa koje se pruža prekrasan pogled na grad, ili neki od mnogobrojnih kafe barova u gradu.

Slika 7 – Restoran „Vodopad“ u centru grada

Za ljubitelje filmova i pozorišnih predstava na raspolaganju je bioskopska sala Doma kulture.

Specijalna bolnica u Ivanjici u partnerskom odnosu sa klubom za rekreaciju i fitnes „My Gym“ od 2007. godine sprovodi obuku neplivača starosti do 15 godina.

Slika 8 – Motiv sa Golije

6. ZAKLJUČAK

Nesporno je da se na turističkom putovanju može nešto novo videti, odmoriti se, kupovati, obaviti neki posao, ali i proveriti stanje zdravlja pa i poboljšati zdravstvena kondicija u celini. Neke medicinske delatnosti se prožimaju sa turizmom kao mogućim faktorom medicinske rehabilitacije. Linije razgraničenja između medicine i turizma su savršene, ali su linije približavanja nužne. Potrebni su i novi ljudi i organizovaniji rad. U Srbiji postoje uslovi da se pitanja povezivanja zdravstva i turizma efikasnije rešavaju. To je širi društveni i ekonomski interes naše države. Specijalizovani zavodi i centri za prevenciju, zajedno sa hotelima i privatnim smeštajem u svojim mestima i programima koje nudi lokalna turistička organizacija, obogaćuju ukupnu turističku ponudu. Bez kreativnih i komercijalnih kadrova za poslove dovođenja i prihvatanja turističkih grupa, zavodi će se i dalje baviti svojim statusom nesvesno ignorišući potrebe naše države za deviznim sredstvima. Ni udruženja ovih institucija, nisu se dovoljno angažovala u ispitivanju mogućnosti za dovođenje stranih gostiju u svoje objekte, bez obzira da li će to biti pacijenti ili turistički posetioci.

LITERATURA

- [1] Smoldlaka V., *Uvod u sportsko-medicinski rad*, Beograd, 1951.
- [2] Medved T., *Sportska medicina*, „Sportska knjiga“, Zagreb, 1977.
- [3] Kotljarov A. E., *Geografija odtiha i turizma*, Moskva, 1978.
- [4] Fransola F., *Potreba za promenom*, „Nolit“, Beograd, 1978.
- [5] Dimitrijević Lj., *Zamor*, Savez za fizičku kulturu Jugoslavije, Beograd, 1978.
- [6] Roger S., *Le Loisir*, Presses Universitaires de France, Paris, 1980.
- [7] Jovičić Ž., *Osnovi turizmologije*, „Naučna knjiga“, Beograd, 1980.
- [8] Marković S., Ostojić M., *Turistički vodič kroz ivanjički kraj*, Turistička organizacija opštine Ivanjica, Ivanjica, 2006.
- [9] Marković S., Popović I., Ostojić M., *Turistički resursi i promet turista u ivanjičkom kraju*, Naučni skup „Srbija i Republika Srpska u regionalnim i globalnim procesima“, Zbornik radova, Trebinje, 2007.
- [10] Ostojić M., Marković S., Popović I.: *Uticaj razvoja turističkih ponuda na poboljšanje kvaliteta života ljudi u ivanjičkom kraju*, 35. Konferencija o kvalitetu života „Festival kvaliteta 2008“, Zbornik radova, Kragujevac, 13÷15. maj 2008.